

РОЗДІЛ V

Огляди. Рецензії

УДК 523(477.8)«16/17»

Вікторія Білик

Едиція унікальної пам'ятки релігійної культури Волині нового часу (рецензія на книгу «Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: книга протоколів та окремі описи»*)

Активізація релігійного життя в останні десятиріччя, прихильність громадської думки до церкви посилили інтерес вітчизняних істориків до релігії як неосвоєної і малодослідженої ділянки духовної культури українського народу. У сучасній українській історичній науці з'являється дедалі більше досліджень, присвячених саме церковній історії, що є особливо важливим, якщо брати до уваги ускладнення міжцерковних відносин, конфронтацію між вірними різних конфесій, що спостерігається і сьогодні. Очевидно, що знання церковної історії є одним із чинників, які дають змогу врегулювати ці суперечності.

Чільне місце серед наукових робіт на релігійну тематику посідають, безперечно, дослідження джерелознавчого характеру, адже саме джерела дають можливість найбільш повно та об'єктивно відобразити ті чи інші події. Надто ж це важливо при написанні історії унійної (греко-католицької) церкви, яка в радянські часи була забороненою, а її історія овіювалася різними міфами й зазнала чимало перекручень та фальсифікацій. Знанням українським фахівцем церковної історії загалом та її джерельної бази зокрема є доктор історичних наук, декан гуманітарного факультету Українського католицького університету у Львові Ігор Сковчиляс, значна частина досліджень якого присвячена генеральним візитаціям¹ церков Київської унійної митрополії XVII–XVIII ст. [2–5]. Нещодавно його науковий доробок поповнився ще однією археографічною публікацією описів майже двохсот унійних храмів і монастирів Володимирської унійної єпархії 1695–1705 рр. [2]. Цю роботу І. Сковчиляс підготував спільно зі своїм польським колегою Анджеєм Гілем, серед досліджень якого – низка публікацій, присвячених історії унії на Холмщині [8; 9].

Матеріали візитацій 1695–1705 рр. містять унікальні відомості про унійні парафіяльні церкви та монастирі трьох західних областей України – Волинської, Львівської та Тернопільської, які в означений період входили до Володимирської унійної єпархії, однак довгий час це джерело було не відомим широкому загалові дослідників. Уперше його уривки надрукував у 70-х роках XIX ст. у «Волинських єпархіальних відомостях» священник Полієвкт Гапанович, в особистому архіві якого ці візитації зберігалися. У 1887 р. він передав книгу візитацій до давньосховища, заснованого при Свято-Володимирському братстві у Володимирі-Волинському. Завдяки цьому матеріали потрапили до рук відомого українського історика та археографа Ореста Левицького, який першим докладно описав їх.

© Білик В., 2013

* Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть : книга протоколів та окремі описи / заг. ред. та іст. нарис : Анжей Гіль, Ігор Сковчиляс ; упорядкув. : Анжей Гіль, Ірина Макевич, Ігор Сковчиляс, Ірина Сковчиляс. – Львів ; Люблін : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Львів, від-ня) ; Ін-т Центрально-Східної Європи у Любліні, 2012. – СХХХVIII + 282 с.

¹ Візитація (від латин. *videre* – бачити) – у ранньохристиянському значенні тлумачиться як пастирське відвідування владику вірних і парафії. Її завдання полягало в усесторонньому ознайомленні з духовним і матеріальним станом парафії, вивченні потреб мирян, нагляді за дотриманням чистоти віри та проповідування слова Божого.

Згодом ці матеріали активно використовував і волинський красзнавець Микола Теодорович. На жаль, у радянські часи, коли церковна тематика в історичній науці не просто перестала бути пріоритетною, а навіть заборонялася, науковці не цікавилися історичними джерелами такого характеру. Однак у 60-х роках ХХ ст. ці візитаційні описи використав у своєму дослідженні братського руху та книгодрукування в Україні відомий історик Ярослав Ісаєвич, який віднайшов їх у фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка [2, с. LXXXIX–XCІ]. Уже в незалежній Україні на це джерело у своїх роботах спиралися Володимир Александрович [1] та Святослав Терський [7], зацікавило воно й Анджея Гіля [9].

Видання, яке підготували Анджей Гіль та Ігор Скочиляс, складається з двох частин: перша частина – це історичний нарис «Володимирська єпархія та її генеральні візитації кінця XVII – початку XVIII століть», друга – публікація книги протоколів та окремих генеральних візитацій церков і монастирів Володимирської унійної єпархії 1695–1696, 1699–1701, 1703–1705 рр.

Потреба історичного нарису в такому археографічному виданні є очевидною, оскільки, даючи уявлення про виникнення й утвердження на теренах Волині унійної церкви, цей нарис одразу ж відповідає на низку питань, які можуть виникнути в читача. Варто зауважити, що, розповідаючи про Володимирську єпархію, автори не обмежилися часом, коли вона стала унійною. Історію цієї церковної інституції, її юрисдикційний статус та особливості інституційного розвитку, організаційну структуру дослідники простежують аж від часу заснування єпархії у 70–80-х роках XI ст. і до початку XVIII ст. Наголошуючи на провідному становищі єпархії до кінця XIII ст., історики звертають увагу на зміну її єклезіального становища на рубежі XIII–XIV ст., коли була створена Галицька митрополія, до складу якої на деякий час увійшла Володимирська єпархія. Проголошення церковної унії 1596 р. спричинило конфесійний поділ єпархії на православну й унійну юрисдикції, наслідком чого стали часті конфлікти між православними та уніатами. Конфесійної однорідності володимирські єпископи досягли лише на рубежі XVII–XVIII ст., тобто якраз у час, коли й були проведені генеральні візитації володимирського унійного єпископа і київського митрополита Лева (Шлюбича-Заленського).

За цей час організаційна структура Володимирської єпархії зазнала істотних змін, які чітко простежені в нарисі. Спочатку її межі збігалися з кордонами однойменного князівства, а з XVI ст. єпархія складалася з двох культурно, історично та етнічно пов'язаних між собою церковно-адміністративних округів – Володимирського й Берестейського. Суттєвих змін територія єпархії зазнала в другій половині XVII – на початку XVIII ст., коли до її складу, крім парафій Володимирського повіту, увійшла частина парафій Луцького та Кременецького повітів Волинського воєводства, Львівської єпископії та Холмського унійного владичтва.

Значну увагу в нарисі історики присвятили володимирському єпископу та київському митрополиту Леву (Шлюбичу-Заленському), період архієрейського служіння якого вони називають «добом руського унійного відродження в українсько-білоруських землях Речі Посполитої», оскільки саме в цей час Київська унійна митрополія територіально розширюється за рахунок входження до її складу Луцької, Львівської та Перемишльської єпархій, духовенство яких остаточно прийняло унію. Унійна церква стає найбільшою (за даними авторів, на 1772 р. у Речі Посполитій вона охоплювала понад десять тисяч парафій, тоді як римо-католицька – близько дев'яти тисяч).

Зупиняючись на архієрейському служінні Лева (Шлюбича-Заленського), дослідники детально висвітлюють його діяльність не лише в релігійній сфері, а й у політичній, культурній, соціальній. Саме владиці автори ставлять в заслугу навернення парафій та монастирів на унію, повернення Володимирській єпископії її церковних бенефіцій. Але чи не найбільшою його заслугою є проведення генеральних візитацій унійних парафій, які дають багатий матеріал для вивчення тогочасної історії, не лише церковної, а й соціально-економічної, культурної.

Історики зауважують, що на час служіння владики Лева генеральні візитації єпископів уже стали доброю церковною традицією, але саме за його владичтва візитаційна практика в єпархії набула динамізму й перетворилася на головний інститут адміністративного контролю за парафіяльним життям. Дослідники також здійснили детальний аналіз актів генеральних візитацій, звернувши при цьому увагу на персональний склад візитаційних комісій, територіальні та географічні межі візитацій, завдання, які мали виконати візитатори.

На завершення подано кодикологічний опис візитаційної книги, у якому зазначено мову написання, матеріал та техніку виготовлення, зміст, провенієнції, походження, стан збереження та по-

крайні записи. Закінчується історичний нарис розділом про археографічні засади публікації, зведеним каталогом парафій по протопопіях із зазначенням титулу храму та картами.

Другу частину книги складають власне акти генеральних візитацій церков і монастирів Володимирської унійної єпархії 1695–1696, 1699–1701, 1703–1705 рр. За свідченням авторів-упорядників, це лише незначна частина документації єпископських ревізій Лева (Шлюбича-Заленського), яка дійшла до наших днів. Документи надруковані мовою оригіналу – польською, у якій трапляється багато церковнослов'янських та латинських слів і словосполучень, що їх упорядники в тексті виокремлюють курсивом. Сумнівні чи незрозумілі за змістом місця упорядники прокоментували, пошкоджені чи втрачені частини тексту – відтворили, а граматично некоректні чи перекручені слова узгодили з теперішніми мовними засадами. Загалом же тексти візитацій відредаговано відповідно до сучасного правопису.

На рубежі XVII–XVIII ст. у Володимирській унійній єпархії було 243 парафії у складі 11 протопопій. Під час візитації 1695–1696 рр. пастирськими ревізіями були охоплені 157 парафіяльних храмів, а також шість василіанських монастирів, що були в межах єпархії, у ході другої візитації (1699–1701 рр.). – 91 парафія, ревізія 1703–1705 рр. охопила 169 парафій. Отже, більшість парафій за цей період обстежувалися двічі, а половина їх – тричі. У виданні подано тексти всіх наявних візитацій, що дає можливість простежити певні зміни, якщо вони мали місце. Як зауважують упорядники, завдання останньої візитації, як і попередньої, полягало у фіксації змін, що сталися у парафіях після ревізії 1695–1696 рр., тому записи були лаконічними й нагадують швидше реєстр церковного майна, аніж протокол візитації кінця XVII ст.

Під час візитації парафії перед візитатором ставилися певні завдання, тобто він мав зібрати конкретну інформацію, яка занотовувалася у протоколі візитації. Ці протоколи й дають нам відомості про стан парафії. У них, зокрема, подано таку інформацію: відомості про колятора парафії; титул храму; інформація про священика (тривалість перебування на парафії, душпастирська праця, моральність, матеріальне становище тощо); опис літургійного опорядження церкви та перелік церковного інвентарю храму; реєстр богослужбової літератури; опис зовнішнього вигляду церкви та дзвіниці; матеріальний стан парафії (церковні фондуші, грошові відсотки); перелік сіл, приписаних до парафіяльного храму, та загальна кількість парафіян. Наостанку візитатор фіксував діючі при храмі парафіяльне братство, школу і шпиталь.

Таким чином, протоколи візитацій унійних парафій Володимирської єпархії засвідчують тогочасний стан українського унійного суспільства, відображають способи церковного управління від найвищої ланки (митрополії) до найнижчої (парафії), а також демонструють ті законодавчі зміни, які відбулися в унійній церкві після укладення унії 1596 р. Якщо ж взяти до уваги наявність візитаційних описів унійних церков за 1800 р. (зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області), то спільне вивчення й застосування усіх протоколів візитацій рубежу XVII–XVIII ст. та початку XIX ст. дасть змогу відобразити відносно цілісну картину парафіяльної мережі унійної церкви в Західній Волині в означений період.

Роботу з пропонованим археографічним виданням полегшать вміщені в ньому іменний та географічний покажчики, а також карти. Однак слід зробити і кілька зауважень, які стосуються швидше технічного оформлення видання, аніж його наукового змісту. По-перше, вміщені карти варто було б дати на розвороті, оскільки їх невеликий формат викликає певні труднощі при їх читанні. По-друге, зважаючи на специфіку викладеного в історичному нарисі матеріалу, який містить чимало церковних термінів, доречним був би термінологічний словник. Ще одне зауваження стосується самих протоколів візитацій. Оскільки книга стане у пригоді не лише науковцям, а й, очевидно, краєзнавцям і звичайним шанувальникам історії свого краю, які не завжди володіють іноземною мовою (у цьому випадку – польською), тим більше не сучасною, а давньою, доцільним було б подати переклад цих документів.

Висловлені зауваження не применшують вагомості цього археографічного видання, оскільки ми отримали не лише солідний історичний нарис Володимирської унійної єпархії, а й доступ до унікальних джерел найменш вивченого періоду в історії українсько-білоруських земель кінця XVII – першої чверті XVIII ст., які багаті на унікальні відомості з історії церкви, архітектури, географії, демографії, етнографії, сакрального мистецтва тощо.

Джерела та література

1. Александрович В. Релігійна мистецька культура XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво // Берестейська унія і українська культура XVII століття: матеріали Третіх «Берестейських читань» (Львів, Київ, Харків, 20–23 черв. 1995 р.) / ред. Б. Гудзяк, О. Турій. – Львів: [б. в.], 1996. – С. 144–153.
2. Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століття: книга протоколів та окремі описи / заг. ред. та іст. нарис: Анджей Гіль, Ігор Скочиляс; упорядкув.: Анджей Гіль, Ірина Макевич, Ігор Скочиляс, Ірина Скочиляс. – Львів; Люблін: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Львів, від-ня); Ін-т Центрально-Східної Європи у Любліні, 2012. – СХХХХVIII + 282 с.
3. Скочиляс І. Акти візитацій у науково-краєзнавчих дослідженнях з історії Волині / І. Скочиляс // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матеріали IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. – Луцьк: [б. в.], 1998. – С. 33–34.
4. Скочиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596–1720 роки / І. Скочиляс // Записки Наукового товариства імені Шевченка: пр. іст.-філософ. секції. – Львів: [б. в.], 1999. – Т. СХХХХVIII. – С. 46–92.
5. Скочиляс І. Протоколи генеральних візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII століття: (на прикладі недатованої єпископської ревізії Щирецького намісництва) / І. Скочиляс // Записки Наукового товариства імені Шевченка: пр. іст.-філософ. секції. – Львів: [б. в.], 1999. – Т. СХХХХVIII. – С. 434–514.
6. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій / І. Скочиляс. – Львів: Вид-во Укр. католич. ун-ту, 2004. – ССVIII, 512 с.
7. Терський С. Княже місто Володимир: монографія / С. Терський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
8. Gil A. Chełmska diecezja obrządku wschodniego zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku // Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl: PWIN 2000. – Т. 5. – С. 29–60.
9. Gil A. Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja / A. Gil. – Lublin: IEŚW, 2005. – 337 s.

Рецензія надійшла до редколегії
24.04.2013 р.

УДК 904 (477)+351. 853

Дмитро Кепін

**Вагоме дослідження з теорії пам'яткознавства (рецензія
на книгу Гріффена Л. О. «Теоретические основания памятниковедения»^{*})**

Розвиток пам'яткознавчої діяльності, подальше зростання її суспільного, науково-культурного значення передбачає розробку й застосування у цій галузі науки і практики відповідних теоретичних засад. На відміну від теорії музеології (музеезнавства), зокрема дослідження її структурних елементів, яка в Україні все активніше набуває свого розвитку з 1990-х рр. (Ю. Омельченко, С. Гаврилюк, Р. Маньковська, О. Климишин, О. Сошнікова, І. Шидловський, Ю. Чернобай та ін.), є значно менше праць, що стосуються теорії пам'яткознавства (С. Кот, Е. Піскова, Л. Федорова, С. Руденко).

Тому вагомим етапом у розробці теорії цієї науки слід вважати вихід книги «Теоретические основания памятниковедения» Леоніда Александровича Гріффена – доктора технічних наук, професора, провідного наукового співробітника Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Праця дослідника є органічним продовженням його студій з пам'яткознавства, зокрема першого розділу «Предмет і метод пам'яткознавства» колективної монографії «Основи пам'яткознавства» (за загальною редакцією Л. Гріффена та О. Титової).

© Кепін Д., 2013

^{*} Гріффен Л. А. Теоретические основания памятниковедения / Л. А. Гріффен; науч. ред. Е. Н. Титова; Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 84 [2] с.